

DİLÇİLİK

Məhərrəm Əvəz oğlu Məmmədli
Bakı Dövlət Universiteti
Türkologiya kafedrasının professoru,
filologiya üzrə elmlər doktoru
mammadovmaharam@gmail.com

UDC 801.82

AZƏRBAYCAN DİLİ DIALEKTLƏRİNDƏ
XİTABLARIN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə. Məqalədə dialektlərdə işlənən xitabların səciyyəvi xüsusiyyətləri araşdırılır. Dialektlərdə xitablar şəxs adları və onların ixtisar formaları, qohumluq əlaqələri bildirən sözlər və vokativ sözlərlə ifadə olunur. Dialektlərin əksəriyyətində *a* vokativi qadın cinsinə, *ə* isə kişi cinsinə müraciət məqsədi ilə işlədilir. *a* vokativin-*ə*dən sonra müraciət olunanın şəxsin yaş fərqi ilə görə kişi və gədə sözləri, qadınla-*ra* müraciət məqsədi ilə *ay qız* ifadəsi və onların müxtəlif ixtisar formaları geniş yayılmışdır.

Açar sözlər: xitab, kişi, qadın, vokativ sözlər, sadə, mürəkkəb.

Maharram Mammadli
Characteristics of adresses in the dialects
of the Azerbaijani language

Summary: The article examines the characteristics of adresses in dialects. In dialects, addresses are expressed by personal names and their abbreviated forms, words denoting kinship, and vocative words. In most dialects, the vowel *a* is used to refer to the female gender, and *ə* to the masculine gender. After the vowel *ə* the words *kişi* and *gedə* is used to refer man according to the age difference of, and the expression *ay qız* and their various abbreviations are widely used to refer to women.

Keywords: address, male, female, vocative words, abbreviation, simple.

Магеррам Мамедли
Характерные особенности обращение
в диалектах азербайджанского языка

Резюме: В статье исследуются характерные особенности обращения, употребляемых в диалектах. В диалектах обращение выражаются личными именами и их сокращенными формами, словами, обозначающими родственные связи, и вокативными словами. В большинстве диалектов вокативу используется с целью обращения к женскому роду *a*, а-к мужскому из-за разницы в возрасте человека, к которому обращаются после вокатива *ə*, слова *"kişi"* и *"gedə"*, выражение «девушка» в целях обращения к женщинам *"ay qız"* а также их различные сокращенные формы.

Ключевые слова: обращение, мужские, женские, вокативные слова, сокращение, простые, сложные.

Dialektlərdə ünsiyyət prosesi sadə və aydın cümlələr üzərində qurulur. Danışanın fikrinin dinləyənə çatdırılması, diqqətin əsas fikrə cəlb edilməsi və müəyyən məqsədə doğru yönəldilməsində xitablar mühüm rol oynayır. Xitablar ünsiyyət prosesini daha da canlandırır, müraciət bildirir, isim, ismi birləşmələr və vokativ sözlərlə ifadə olunur, xüsusi intonasiya ilə cümlənin digər üzvlərindən fərqlənir. Xitablar insana, digər canlılara və cansız varlıqlara aid olur. Şivələrdə xitablar əsasən nidalarla (*ay, ey, a, ə*) birlikdə işlənir. Nidalar xitablardan əvvəl, sonra və ya hər iki mövqedə işlənir. Şivələrdə ifadə vasitələrinə görə xitabların müxtəlif növləri əmələ gəlmişdir.

Kişi adları ifadə olunan xitablar: - *Əhməd*, mə:m bu ağnağazımı da də:rmənə apar (Br.); - *Süleyman*, bizim də cahil-cuhulumuz var, yaxşı olmaz (Qar.); - *A Mürşəl*, muğat ol, daşdıxnan sürmə haravıyı (Çən.); - *A İsrayıl*, nəqədir olar mə:m burda işdədi:yim (Ağd.); - *Nəcəfəli*, odunun başlarını gilitgə vur (B.); - *İmirzə*, canın haqqı uşaxlar əppəx'siz, yuannıxsız batfır qırılır (Şəm.); - *Həsən ey*, qoyma qoyınarı bağa girsin ha (Bər.) və s.

Qadın adları ilə ifadə olunan xitablar: - *A Sona*, lopa hazırı; - *Derəm*, *ay Fatma*, gəl maña komax ver (Qaz.); - *A Seknə baci*, o gün olsun ki, Əlağa doxturruğ dərsini qurtarub qayıtsun (B.); - *Nərgiz*, munun köynəyi nujo:ldu? (Ağd.); - *Mercan baci*, bə nə təhr eliyə o hədigdən götürək, yiyəg (Cəl.); - *Ay Nigar ey*, to:xlər qalib damda (Kr.) və s.

Şivələrdə şəxs adları ixtisarlarla işlədilir. Bunun üçün adın ilk hissəsinin üzərinə müvafiq şəkilçi əlavə olunur. İxtisarların işlənməsinə görə şivələr bir-birindən fərqlənir. Ayrı-ayrı şivələrdə *-i, -ış, -oş, -t* şəkilçilərindən istifadə olunur; məs.: - *Zəriş*, nənən qurban, uşaxları qoyma getsin (Qar.); - *A:ji* (ay hacı) indi mən filan günü nişan gətirəm (Çən.); - *Ay İsbə*, əbbəyi çox paylama, qırılax (Ks.); - *Ay Hüsü*, bəyün trahdırın ot gətirən oldu? (Zər.); - *Suruş*, mən də sənənlə bostana gedirəm (Göy.); - *İboş*, lazım deyil, Nəhrəmə gedirəm (Nax.); - *Zülü*, həyəti süpür, mən də xəzəli yandırım (Göy.); - *Dedim kin*, Ayso, ölləm (Şəm.) və s.

Qohumluq münasibətləri bildiren sözlərlə ifadə olunan xitablar; məs.: - *Ay əmi*, qadın alim, nə dəsən?; - *Dayı*, mə:y boynuva mindir (B.); - *Ata*, bu işi yaqın mən örgənərim (İs.); - Qədimdə oğlan diyərdi: *lələ*, mə: get filankəsin qızın al (Muğ.); - *Ata*, atın toyladadı mı? (Qaz.); - *A bivi*, tez ol uşağı geyindir (Çən.); - *Dədə*, sən dur yatqınana (Şr.) *Baba*, valla Rubabı yırımyıbdı, pillələrdə yıxılmışam (Təb.); - Qaynatam mə: dedi kin, *ay gəlin*, bir çoban sulu xingeli bişir (Ağ.); - *Yeznə*, satey- dı cərəx' (Cəb.) və s.

Vokativ sözlərlə ifadə olunan xitablar. Xitab vəzifəsində işlənən vokativ sözlər forma və mənə çalarlarına malik söz qrupudur. Belə sözlər şivələrdə müstəqil şəkildə və isimlərlə birgə xitab mövqeyində geniş yayılmışdır. Şivələrdə qohum- luq münasibətləri bildiren sözlər (baba, nənə, əmi, bacı, oğul, qardaş, bala, xala və s.) həqiqi mənasından uzaqlaşaraq müraciət məqamında da işlənir; məs.: - *Eh oğul*, mən sə: diyə bilərəm ki, yüz otuz saq yaşıım var (İs.); - *De di ki, qardaş*, mən ölüm işi düzəltmişəm, o:a birçə ağıl lazımdı ki, xoşbəxt olsun (Göy.); - *Baba*, bu ki sə:n işin dəyil (Təb.); - *No:du balam*, ona-buna loğaz eləməx'dən yorulmadı:n? (Şah.); - *A: ba (bacı)*, hareydersən? (Gəd.).

Şivələrdə qohumluq bildiren sözlərin qoşa işlənməsi halları da mövcuddur; məs.: - *Atam-qardaşım*, dedə-babadan biz bı yerlərdə olmuşuq (Kr.); - *Anam-bajım*, elə döyül ahi (İm.); - *Ədə*, *ədə*, o uşağı bira çağır (Gəd.) və s.

Şivələrdə bəzi sözlər məhdud arealda, bir və ya bir neçə bölgədə xitab vəzifəsində işlənərək müraciətdən əlavə, müxtəlif mənə çalarları bildirir: dərdis, qıvlasız, qırıqmal, allahsız, kələ, çıraqım, o:yüm-eşiyim (Qaz., Ağs., Tov., Br.), ca:l "bala" (Qb.), acan (Ş.), potu "kök, yumru uşaqlara müraciətlə" (Qub.), qağa, dostım (əksər şivə.) və s. məs.: - *Dərdis*, Abbasnan Hasan qolbəyi (həmtay) oluf (Qaz.); - *Acan*, nə diyi o (Ş.); - *Dostım*, necəsən, çalım? (Cəl.) və s.

Ayrı-ayrı şivələrdə vokativ sözlər fərqli ixtisarlar şəklində və fonetik tərkibdə işlənir. Vokativ sözlər müraciət olunan şəxsin yaşına və cinsinə uyğun formada sabilləşmişdir. Belə sözlər əsasən **a,ə, ay,ey** sözləri ilə birlikdə işlənir.

Dialektlərin əksəriyyətində **a** vokativi qadın cinsinə, **ə** isə kişi cinsinə müraciət məqsədi ilə işlədilir. Bundan əlavə, a vokativindən sonra kişi və qadın cinsinə aid sözlər işlənərək birlikdə xitab funksiyası yerinə yetirir; məs.: - *A*, hara gedirsən geje vaxtı? (Göy.); - *Ə*, gəl nərdivanı götür (Zər.); - *Ə*, bı nə yava içdi (Şah.); - *A bala*, qardaşımnan böyün meşəyə oya çıxmışdım (Qaz.); - *A kişi*, nə buyurur san? (Şəm.); - *A qarı*, qonax isdiyirsən mi? (Tov.); - *Adə*, başu:z ağrıyır, mı: belə nış qalamısız (S.) və s.

Ə vokativindən sonra müraciət olunanın yaş fərqi görə kişi və gədə sözləri işlənir. Şivələrin əksəriyyətində hər iki ifadənin fərqli ixtisar şəkilləri **ə** kişi (Muğ., Br.), **əşi** (əksər şivə)/ **eşi** (B.), **əş** (İs.), **əşşi** (Uc., S.), **əyşi** (Dm.), **ədə** (əksər şivə) əmələ gəlmişdir; məs.: - *Əşi*, hara gedirsən? (əksər şivə.); - *Əşi*, noşün qıyırsız onı, olar də çalağan vurur caynağına aparar gögə (B.); - *Əş*, onı bura gətir (İs.); - *Ə kişi* niyə qırıldı bu ay na? (Bor.); - *Əşşi*, hardaydı o:n nömresi (Uc.); - *Ədə*, yekə adamsan, dedən ölüb, sən fısqırıq çaleysan (Yar.); - *Əl* çək mənən, *əyşi* (Dm.); - *Əşşi*, sən nətə:r taparsan onı? (S.) və s.

Ay vokativi isimlərlə birlikdə xitab vəzifəsində işlənir; məs.: - *Ay oğul*, bərkəm səf elirsən, o uzunluğu da tağ olmaz ki?! (B.); - *Ay baji*, qurtın nəğayırıdın, normanı verdin, ya yox (Göy.); - *Ay dayı*, kəndimizin boş torpaxları uzaxdadı, çox uzaxda (Zər.); - *Ay uşax*, at ə:nə pıçağı, xəsrətt elərsən özü: (Cəb.); - *Ay ci*, birdə otgənə (Göy.); - *Ayllə*, xoş gəldin, həmişə sən gələsən (Gəd.) və s.

Dialektlərdə qadınlara müraciət məqsədi ilə **ay** və **qız** sözlərinin birləşməsindən əmələ gələn **ay qız** ifadəsi və onun ixtisar formaları geniş yayılmışdır. Ayrı-ayrı şivələrdə ixtisarlar formaca bir-birindən fərqlənir; ağız (Qaz., S., Ord.), a:ğaz, ağa/ ağə (B.), a:z (Nax., Ş., Cəb., Zb., Gəd.), ayzə (S.), az (B., Zər., Göy.), ayza, aqizə (L.), ay gız/ ağız (Yar.), ağız (Qb.), a:za (S., N.) formaları sabilləşmişdir; - *Ağız*, mən suyedim, sən öydən muğayat ol (Qaz.); - *A:ğaz/ az-* az, bəri gə; - *Ağa/ ağə* (a qız), bəri gə (B.); - *A:z*, gir içərinə, bir kəndir var, gəti mö:ğınan görüm, birdə səs gəlir (Cəb.); - *Ayzə*, sənün uşağların qayıtdılar (S.); - *Ağız*, xörəyin qatığın sal (Ord.) və s. Bəzi şivələrdə bu qəbildən olan xitablar qoşa işlənir; məs.: - *Nəysə* çağırıdım buların birin kin, *ağız, ağız*, təndir əppəyüz var? (Ağ.); - *Ağız*, ağız səs eləmə (S.) və s.

Bəzi şivələrdə **ay** vokativi *aya/aya/ əyə* şəklində işlənir; - *Ayə*, qonşu:z lıva:mnan tū:ş ol (Ş.); - *Aya*, diş dur(Ağd.); - *Nəysə* gördüm ayə, dodağım göynüyür (Göy.); - *Əyə*, yaxşı işun yoxdur, başqa işlərdən məşğul ol da (Zər.); - *Ayə*, qava- gət (Qaz.); - *Ayə*, buraya gə (İs.) və s. Dərbənd və Zəngibasar dialektlərində ay sözünün əvəzinə hey işlənir; - *Hey* qız, gəl bunda; - *Hey* gədə, munda gəl (Dər.) və s. Zəngibasar şivəsində *əyə* və *hey* sözləri birgə işlənir; - *Əyəhey*, zizin qonax kənd içinə gətdi (Zb.) və s. Bəzi şivələrdə **ay** vokativi təkrar işlənir; - *Ayay*, kəndin yolu bı yannandı (Zər.) və s.

Sənət-peşə ilə bağlı sözlərlə ifadə olunan xitablar; - *A çoban*, niyə qara geymisüz? (İs.); - *Oyçu Əhmət*, mən sənən nə xavar alsam, düz də (Qaz.); - *Ay naxırçı*, malları sahəyə obaşdandan apargınan (Zər.); - *Ay döhdür*, mənim gözümdə eyip yetişir, ya yox; - *Ustə qardaş*, oğlum diyə ki, mən örgəşdim (Təb.); - *Adə muşarçılar*, gedün odunları doğruyun (B.) və s.

Xitabların təkrar işlənməsi; - *Ay nənə*, *ay nənə*, buriyöl (Br.); - *Qardaş*, *qardaş*, dəvə mə:m döy, çəkildi geri (Ks.); - *Ədə*, *oğul*, nə var, nə yox? (Dm.); - *Əfülləz*, *niyə balam*, yaxçı da nişannar da var da (B.); - *Adə*, *Xuti*, sən yap yaxınnan gürmədin gumuşşarı (Qb.); - *Ay Nargilə*, *Nargilə*, mənən nə isdiyisən, də verimginən sə: (Cəb.); - *Ay Ehtiram*, *ay Xudaş* *ədə*, qoyın getti, bala, qoyın getdi, dur əyağa (Təb.) və s.

Ədəbi dilə xitablar insandan başqa digər canlılara və cansız varlıqlara da aid olur. Dialektlərdə isə belə xitablara dialekt nümayəndəsinin söylədiyi nağıllarda və heyvanlara verilən adlarla bağlı rast gəlinir; məs.: - *Armud bəy* nəyir ki, *ay tülki*, mə:m nəyim var ki, onı alım (Mər.); - *Dəvələrım*, birdə yatun (Yar.); - *Əyil*, *çinarım*, *əyil*, sağa müşğul işim çox üşüf dü (Şəm.); - *Dur*, *Maral*, *dur* (Ağc.); - *Kişi* ilana didi ki, *ay heyvan*, mən sənə yaxşılıq eləmişəm (İs.); - *Qoyın*, sən nə yamanınsız? (Təb.) və s.

Xitablar quruluşuna görə sadə və müəkkəb olur. Sadə xitablar isimlərlə, müəkkəblər isə söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Şivələrdə xitablar təyinləri ilə birlikdə işlənərək müəkkəb xitabları əmələ gətirir; məs.: - *Hajsü*, laf səni yaqın inandırır ki, birimci biz keçəyiyix' (Qar.); - *Ay Məşədi İvrəm/İvrəm*, yüz ma:t alajam sənnən (Çən.); - *Səyyad baba*, lil dəryəsində atamın gözünə bu nişanda balıx dərmən buyurflar (Qaz.); - *Ay qoja əmi*, harye:dirsən? (Br.); - *Ay bö:x' ciji*, mū: su ver (Tov.); - *Aynə qəlin*, sūt qabını qoydım bira (Qb.); - *Yasar Murğuz*, sən yaman adamsan (Ağ.); - *Yenşax Hūmbət*, mənim sənin kimi adamnan aram olmaz (Ş.); - *Zilğa Dadaş*, sənin hörgünə söz ola bilməz (Sab.); - *Ay Söyün dayı*, bir sualı var, onasa da cavaf ver (Qaz.) və s.

Dildə xitabların işlənməsinin tarixi qədimdir. Ən qədim dövrlərdə xitablar danışıq dili xüsusiyyəti kimi əmələ gəlmiş, sonralar yazılı dildə sabitləşmişdir; məs.: -...*tokuz oğuz bəqləri, bodunı*, bu sabımın edgüti esid, katıqdi tinlə! "...*doqquz oğuz bəyləri, xalqı*, bu nitqimi yaxşıca eşit, diqqətlə dinlə" (Kül tiqin abidəsi, 2); - *Tabğaq*, bəridənyən təg! "*Tabğaq*, cənub tərəfdən hücum et!" (Tonyukuk abidəsi, 11); - "*Oğul, Qarçar*, nə qarğaşa edərsən?"; - Bəzirganlar aydır: "*Bəg yigit*, bizə sən ərlək işlədin"; - "Gəl, mərə qavat, mənim yayımı çək, yoxsa, şimdi boynı ururam!" - dedi (Kitabi-Dədə Qorqud) və s.

Xitab şifahi nitqə xas xüsusiyyət olub, əsasən dialoqlarda meydana çıxır. Dialektlərdə xitablar fonetik formasına, kəmiyyətinə və arealına görə bir-birindən fərqlənir. Ədəbi dillə eyniyyət təşkil edən xitablar geniş, səciyyəvi xitablar isə məhdu arealda yayılmışdır. Səciyyəvi xitablar ayrı-ayrı şivələrdə fonetik cəhətdən fərqli şəkildə işlənir, "qənaət" prinsipinə əməl olunmaqla sadə strukturlu formalar üstünlük təşkil edir. Dialektlər üçün səciyyəvi olan xitabların toplanması və araşdırılması dilimizin səs sisteminin, eləcə də sözlərin struktur-semantik baxımdan tədqiqində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İxtisarlər: Ağ. - Ağdam, Ağd. - Ağdaş, Ağc. - Ağcabədi, Ağs. - Ağstafa, B. - Bakı, Bər. - Bərdə, Br. - Borçalı, Cəb. - Cəbrayıl, Cəl. - Cəlilabad, Çən. - Çənberək, Dər. - Dərbənd, Dm. - Dmanisi (Başkeçid), Gəd. - Gədəbəy, Göy. - Göyçay, İm. - İmişli, İt. - İraq türkmənləri, İs. - İsmayilli, Kr. - Kürdəmir, Ks. - Karvansaray, Qaz. - Qazax, Qar. - Qarabağ, Qb. - Quba, L. - Lerik, Mər. - Mərzə, Muğ. - Muğan, N. - Neftçala, Nax. - Naxçıvan, Ord. - Ordubad, S. - Salyan, Sab. - Sabirabad, Ş. - Şəki, Şah. - Şahbuz, Şam. - Şamaxı, Şəm. - Şəmkir, Təb. - Təbriz, Tər. - Tərtər, Tov. - Tovuz, Uc. - Ucar, Yar. - Yardımlı, Zb. - Zəngibasar.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. *Müasir Azərbaycan dili*. - Bakı: Maarif, 1985.
2. Məmmədli M.Ə. *Azərbaycan dialektologiyası*. - Bakı, Zərdəbi nəşr, 2019.
3. Rəcəbli Ə. *Qədim türk yazısı abidələrinin dili*. II cild. - Bakı: Nurlan, 2006.
4. Şirəliyev M.Ş. *Azərbaycan dialektologiyasının əsasları*. - Bakı, Şərq-Qərb, 2008.